

Васильев // Фольклор и этнография: У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов / [сб. науч. тр. / под ред. Б. Н. Путилова]. – Л. : Наука, 1984. – С. 137–142. ;7. Гусев В. Е. Эстетика фольклора / В. Е. Гусев. – Л. : Наука, 1967. – 319 с. ;8. Кузьмичев И. К. Жанровая природа сказа / И. К. Кузьмичев // Русская народная поэзия. Фольклористические записки горьковского госун-та им. Н. И. Лобачевского. – Горький, 1961. – №. 1. – С. 29–42. ;9. Мишанич С. Жанрова система українського фольклору / С. Мишанич // Фольклористичні та літературознавчі праці. – Донецьк : Донецьк. нац. ун-т., 2003. – Т. 2. – С. 365–375. ;10. Мишанич С. В. Усні народні оповідання: Питання поетики / С. В. Мишанич. – К. : Наукова думка, 1986. – 327с. ;11. Народні оповідання / [упорядкув., вступ. ст. С. Мишанича]. – К. : Наукова думка, 1983. – 503 с. ;12. Померанцева Э. В. Соотношение эстетической и информационной функций в разных жанрах устной прозы / Э. В. Померанцева // Проблемы фольклора. – М. : Наука, 1975. – С. 75–81. ;13. Пропп В. Я. Поэтика фольклора. (Собрание трудов) / В. Я. Пропп ; [сост., предисл. и комм. А. Н. Мартыновой]. – М. : Лабиринт, 1998. – 352 с. ;14. Пропп В. Я. Принципы классификации фольклорных жанров / В. Я. Пропп // Пропп В. Я. Фольклор и действительность: избранные статьи / [сост., ред., предисл. и примеч. Б. Н. Путилова ; АН СССР, Ин-т востоковедения]. – М. : Наука, 1976. – С. 34–45. ;15. Путилов Б. Н. Вариативность в фольклоре как творческий процесс / Б. Н. Путилов // Историко-этнографические исследования по фольклору. – М., 1994. – С. 180–197. ;16. Русское народное поэтическое творчество: учебник для пед. ин-тов / М. А. Вавилова, В. А. Василенко, Б. А. Рыбакова и др. ; под ред. А. М. Новиковой. – 3-е изд., испр. – М. : Высшая школа, 1986. – 400 с. ;17. Сергійчук В. Трагедія українців у Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль, 1997. – 438 с. ;18. Тресков И. В. Былины и сказы на Тереке / И. В. Тресков // Русский фольклор. Полевые исследования. – Л. : Наука, 1984. – Т. XXII. – С. 97–106. ;19. Чистов К. В. К вопросу о принципах классификации жанров устной народной прозы (VII Междунар. конгресс антропологических и этнографических наук, август 1964 г.) / К. В. Чистов. – М. : Наука, 1964. – 10 с. ;20. Z łemkowskiej skrzyni. Opowieści z Ługów i okolic / pod red. M. Szyszko-Graban, A. Szyszko, ks. A. Graban. – Strzelce Krajeńskie, 2004. – Т. 1. – 151 s. ;21. Z łemkowskiej skrzyni. Opowieści z Brzozy i okolic / pod red. M. Szyszko-Graban, A. Szyszko, A. Rydzanicz, ks. A. Graban. – Strzelce Krajeńskie, 2004. – Т. 2. – 280 s.

Жанна ЯНКОВСЬКА (Острог)

П.КУЛИШ І НАРОДНА ТВОРЧИСТЬ: ВВЕДЕННЯ «ДУМОВОГО ЕПОСУ» ДО НАУКОВОГО ДИСКУРСУ

(за матеріалами фольклорно-етнографічної збірки «Записки о Южной Руси»)

Важливу роль в розвитку української фольклористики ХІХ ст. відіграла фольклорно-етнографічна збірка П.Куліша «Записки о Южной Руси». Найбільшу увагу з опублікованих у ній творів різних жанрів автор приділив саме думам, яких у збірці надруковано тринадцять. У коментарях

дослідник подає методику їх запису, відомості про кобзарів, версії походження дум, а також пропонує одну із перших оригінальну класифікацію цих народних творів. Саме спробі аналізу П.Кулішем опублікованих творів цього жанру приурочена ця розвідка.

Ключові слова: українська фольклористика, народні думи, фольклорно-етнографічна збірка П.Куліша «Записки о Южной Руси», кобзарі.

The important role in the development of Ukrainian in nineteenth century played folk-ethnographic collection by P.Kulish «Notes on Southern Rus». The greatest attention of published works in it of various genres the author devoted to the ballads that thirteen are published in the collection. In comments a researcher submitted a method of recording, information of harpers, versions of the origin of ballads, and offers one of the first original classification of these works.

Later, the experience of recording, analysis and publication of folklore Kulish will effectively use during the writing his own works (especially prose), which led to their folklorism.

Key words: Ukrainian folklore, national ballads, folk and ethnographic collection by P.Kulish «Notes on Southern Rus», kobzars.

Пантелеймон Куліш – складна, неоднозначна, але надзвичайно знакова постать в українській культурі. Значення творчого та наукового доробку вченого важко переоцінити. Історичні дослідження, володіння кількома іноземними мовами, перекладацька, видавнича справа, фольклористика й етнографія у перших їх проявах як самостійних наукових галузей, філософія, редагування та рецензування і, нарешті, авторська творчість – все це і багато чого іншого вмістилося в одній людині. Багато що в українській науці і літературі він зробив першим.

І хоч мова у цій розвідці йтиме про фольклорно-етнографічну збірку П.Куліша «Записки о Южной Руси», але не можна не згадати серед його власних творів ідилію «Орися», що ніби «лагідним світлим усміхом» постала і освітила тогочасну літературу, і вершину його творчих змагань – перший український історичний роман-хроніку «Чорна рада», у якому автор синтезував глибоке знання історії, Біблії та фольклору, характеру народу, його психології, традицій європейської літератури, що були помножені на непересічний талант самого автора.

На його праці і художні твори завжди жваво відгукувалися як сучасники, так і подальші покоління дослідників. Проте, здається, тільки зараз, в останні десятиліття, коли ім'я письменника почало звучати не з осторогою, а з гордістю, маємо найбільш плідні дослідження його спадщини, вчені тільки зараз стали на шлях належного її поцінування. Спираючись на досвід попередників (від

М.Костомарова, О.Бодяньського, О.Потебні, М.Сумцова, І.Франка, С.Єфремова, М.Петрова, М.Яценка, П.Федченка і багатьох інших), сьогодні спадщину П.Куліша плідно досліджують Є.Нахлік, О.Вертій, В.Івашків, М.Дмитренко, Я.Гарасим, І.Дзира, М.Конончук та інші вчені. Але з точки зору сучасної методології, у світлі нових підходів до предмету пізнання в контексті сучасної гуманітаристики, тут ще маємо досить широке поле для наукових пошуків, особливо якщо аналізувати творчість П.Куліша з точки зору інтердисциплінарних підходів.

Якщо ж говорити про збірку П.Куліша «Записки о Южной Руси», то після її виходу було надзвичайно багато захоплених відгуків, була і об'єктивна чи й необ'єктивна критика. Але незаперечним з висоти часу є факт, що у той період вона стала яскравим явищем не лише словесності, а й загалом української культури. І.Я.Франко писав, що в історію української етнографічної науки «ім'я Куліша тривко записане його «Записками о Южной Руси»» [10, с. 288], а Тарас Шевченко стосовно виходу першого тому збірки із ув'язнення в листі до М.Лазаревського назвав це видання «алмазним подарком», наголошуючи, що «такої розумної книги, такого чистого слова я ще не читав» [11, с. 333]. Коли ж вийшла друга книжка, то поет у своєму «Щоденнику» залишив запис про те, що «цю книгу скоро напам'ять буду читати» і що це «діамант у сучасній історичній літературі» [11, с. 18].

Стосовно структури «Записок...» можна сказати, що побудована збірка справді безсистемно, містить матеріал фольклорний, етнографічний, історичний, мовознавчий, рецензії і навіть авторські твори (маємо на увазі «Наймичку» Т.Шевченка та «Орися» самого П.Куліша). За твердженням М.Дмитренка, «фактично це два томи різних за принципами підготовки, систематизації та класифікації матеріалів із народу впереміжку з власними статтями...» [1, с. 180]. Справа в тому, що фольклорних (особливо пісенних) збірників на той час побільшало (М.Цертелева, М.Максимовича, П.Лукашевича, А.Метлинського та ін.), до того ж, жанрово однорідного матеріалу в Куліша на той час не було, натомість різнорідного зібралось достатньо. Та й сам П.Куліш не ставив собі за мету щось тут чітко класифікувати, «надаючи кожному бажаному «ритися» в моєму несортваному скарбі і знаходити поміж багато чого непотрібного щось і корисне» [5, Т.1, с. 101].

Усі фольклорні записи, опубліковані у фольклорно-етнографічному збірнику П.Куліша «Записки о Южной Руси» можна поділити на поетичні та народну прозу. Поетичні представлені такими двома жанрами, як думи і пісні. Прозові твори вважаємо за доцільне

поділити також на дві групи: казки та легенди і перекази (автор їх в основному називає «поверьями»). Зовсім окремо слід виділити етнографічний матеріал про поховальний обряд в Харківській губернії.

Багато уваги і місця у I томі збірки П.Куліш приділяє думам, яких тут опубліковано тринадцять.

Щодо того, хто вперше вжив слово «дума» як термін на означення жанрового різновиду народної творчості, серед учених і досі немає єдиної думки. Окремі вектори наукового дискурсу із цього питання простежує у статті «Українські народні думи: термін і дефініція» Микола Дмитренко [2]. Проте відомим фактом є, що наукове визначення (а отже, і введення до аналітичного дискурсу) терміну «дума» дав М.Максимович, назвавши їх у «Передмові» до збірки «Малороссийские песни...» 1827 року «героїчними співами про бувальщину, що стосуються переважно часів Гетьманщини...» [6, с. V] Вчений і у наступних своїх збірках 1834 та 1849 рр. видання акцентує увагу на цьому жанрі, намагаючись щоразу якнайбільш чітко окреслити його характерні ознаки. На відміну від М.Максимовича, П.Куліш в «Записках...» звертає увагу на думи не тільки як на унікальний фольклорний жанр, а й на кобзарство загалом як феномен народної культури, неповторне, «специфічне соціокультурне» явище. Дослідження думи як жанру у нього йде поруч із відкриттям, пізнанням і детальним описом їх виконавців – кобзарів (Андрія Шута, Харка Цехмістра). Не дивно, що з такою яскравістю образ «божого чоловіка» оживає у його «Чорній раді». «Думовий епос» П.Куліш вводить до наукового осмислення новим шляхом, показуючи мовби його зворотній бік, тобто не лише аналізує текст думи як «готовий продукт», а й із точки зору зображення його виконавця, творця, імпровізатора. Сьогодні ми можемо говорити, що не все досконало було на цьому «шляху», але і сам він на той час був ще не торованим. Саме через пізнання виконавця, як бачимо із коментарів дослідника, він прийшов і до способу фіксації і осмислення цих творів та, як зазначає М.Дмитренко, «вперше так глибоко, багатоаспектно порушив складні проблеми атрибуції, природи творчого акту, особливостей творчості колективної та індивідуальної, виконання та методики записування» [1, с. 183].

Зокрема, П.Куліш намагається дати загальну класифікацію творів за тематичним принципом. З того, що думи він подекуди називає піснями, можемо судити, що цей термін ще був не зовсім звичним у наукових колах. Виділяючи думи, він спирається на народне розуміння їх: «Вникнемо в народні назви пісень жіноцькими, козацькими і невольницькими» [5, с. 215]. Важливим, на наш погляд,

є зауваження П.Куліша щодо виконавців (а отже, й творців) народної пісенності: “Жіноцьких не співають козаки (чи взагалі – чоловіки); козацьких не співають жінки: тому і невольницькі повинні були співатися, а відповідно і складатися невольниками» [5, с. 215]. Ця думка досі майже не враховується дослідниками поетики пісень, хоч І.Франко наголошував на проблемі жіночої долі у народних піснях, тим самим також порушуючи питання авторства та виконання [9]. Говорячи про “невольницькі” пісні, автор має на увазі думи, які поділяє на “плачи», до яких належить дума про Марусю Богуславку, і “славословия», до яких відноситься дума про Самійла Кішку» [5, с. 215]. Зараз ми користуємося більш досконалою класифікацією пісенного фольклору, але підхід П.Куліша нам, безперечно, цікавий хоча б своїми оригінальними критеріями. Спілкуючись з бандуристами, дослідник говорить, що вони «до сих пір розподіляють свої пісні (*називаючи і думи – Ж.Янковська*) на козацькі, які мають своєю сценою Україну, і на невольницькі, які описують перебування козаків на турецьких галерах, чи в полоні у Турків і Татар» [5, с. 214].

У пізніших своїх численних статтях і дослідженнях про українську словесність П.Куліш схильний поділяти народні пісні на історичні та побутові, або жіночі. Така класифікація не витримала випробування часом. Але цікавою є вже сама спроба аналітичного підходу до пісенної творчості народу, де певною мірою використано порівняльний аспект.

П.Куліш вперше намагається дослідити генезис “славословий” і висловлює припущення, що їхнє коріння сягає ще князівських часів, а залишки їх ми можемо спостерігати у деяких щедрівках: «Та і до цих пір ще залишились в народі сліди старовинних “славословий» князям, тобто керівникам війська. В **щедрий** вечір, перед новим роком, юрба людей, підійшовши до вікна будинку, господаря якого звати, наприклад, Олександром, співає:

Славен, славен да пан Олександра!

Щедрий вечір!

Ой чим же він славен? трьома городами.

Щедрий вечір!

Трьома городами, своїми синами,

Щедрий вечір!» [5, с. 196]

Отже, на думку П.Куліша, початково це були твори, схожі з думами. Що ж тоді означає приспів “Щедрий вечір!» і чому твори цього типу трансформувалися в новорічний обряд? Автор робить припущення: “Чи не було в давнину визначених вечорів, у які князі слухали власне “славословие» і щедро пригощали, чи

нагороджували співців, як це і зараз робить господар дому, якому щедрують?» [5, с. 196] Як у давні часи прославляли князів за їх ратні подвиги та мудрість, так у часи козаччини прославляли козацьких ватажків.

У зв'язку із зазначеним, дослідник приходиться до висновку, що твори такого типу були першою формою, винайденою нашими древніми «Боянами» для того, щоб улестити який-небудь переможний загін з його князем. А багаточисельні битви в минулому давали привід для складання таких же багаточисельних «славословий» у вільній формі думи. З огляду на це, автор робить припущення, що «Слово о полку Ігоревім» спочатку також було думою, яка дійшла до нас у спотвореному переписувачами вигляді: «Тільки незрозуміла випадковість викинула нам із безодні забуття одну думу о полку Ігоревім, але і та дійшла до нас у спотвореному вигляді. Поняття тодішніх переписувачів допускали зміни в чужій розповіді на власний смак, і який-небудь володимирець, добиваючись від поеми літописного інтересу, міг потрудитися над старим чи оригінальним рукописом по-своєму, щоб розвінчати його від рим, які тільки випадково де-не-де уціліли» [5, с. 194]. Наголошуємо, це лише одне із припущень автора, яким він ніяк не заперечує інших думок стосовно цього твору як своїх власних, так й інших дослідників. Цей матеріал може бути цікавий вченим-словознавцям, адже в самому «Слові о полку Ігоревім» досить багато прикладів «славословий» князям і їх дружинам. Суголосну із Кулішевою думку стосовно «Слова...» свого часу зазначав і М.Максимович.

Схвальну оцінку Кулішевим публікаціям дум у збірці дає М.Костомаров у рецензії на перший том «Записок...». Він ніби продовжує, доповнює та уточнює теоретичне осмислення цього жанру. Скажімо, якщо Куліш обмежується напівхудожнім визначенням дум, говорячи, що «наши рапсодии суть наши поэтические летописи», то Костомаров при аналізі матеріалу робить спробу поширеного наукового визначення: «Думами називаються старі Південно-Російські співи епічного змісту із притаманним у всіх народів плином мови; вони співаються виключно сліпими бандуристами, лірниками і кобзарями. Ніхто, крім цих сліпих, не співає даних дум в народі. Вони складені римованою прозою, а тому більша частина збирачів пам'ятників народної поезії пише їх віршами, які залежать від рими» [4, с. 46]. Таке визначення жанру думи змістовно майже повністю співпадає із сучасним, хоч на сьогодні, як пише у згаданій вище статті М.Дмитренко, «огляд відомих дефініцій жанру засвідчує потребу суттєвих уточнень, доповнень» [2, с. 27].

М.Костомаров наголошує на відмінностях думи і пісні, а також підтримує думку П.Куліша про авторство дум і, у зв'язку з цим, намагається дати відповідь на питання, чому думи, подібно до пісень, не виконуються широкими колами людей: «Думи, які співають ці народні співці, носять на собі відбиток, який показує, що вони спочатку були складені окремими особами. Тому-то вони і не співаються народом, що і не складені народом» [4, с. 50]. Правда, такий аргумент М.Костомарова має претензію на те, що ці твори авторські і видається дещо тенденційним, не враховує імпровізаційності та варіативності дум, що зумовлено їх широким епічним характером. Таке судження також частково суперечить твердженню П.Куліша, який, намагаючись простежити походження дум, стверджує, що у його часи і самих творів, і їх виконавців (які були не обов'язково сліпими) було дуже багато. Крім того, у дослідженні не виключається думка про можливість колективного складання дум (наприклад, тими ж невольниками), хоч і не заперчується їх творення талановитими представниками народу. Наприклад, є відомості, що новаторчістю в галузі пісенного жанру займався і Остап Вересай. У листі від 14 березня 1862 року П.Куліш просить його надіслати «ту пісню, яку склав» [8, с. 224]. Однак авторськими ці твори назвати не можна хоча б з таких причин: ми не знаємо першопочаткового імені автора жодної думи; висока варіативність та імпровізаційність при усній передачі і виконанні цих творів дозволяє говорити про набагато нижчий ступінь стійкості текстів дум порівняно з піснями. Іншими словами, кожен кобзар, виконуючи думу, по суті був її співавтором і щоразу у його виконанні могли з'являтися нові деталі, що іноді змінювали текст, навіть окремі події, оскільки, часто будучи сліпим, він вивчав на слух основний сюжет твору та ключові фрази, далі вдаючись до імпровізації. Очевидно, тому і маємо записаних та збережених зовсім небагато «думових» сюжетів, проте у досить численних варіантах, що іноді відрізняються навіть розвитком сюжетної лінії та кінцівкою.

Думи, опубліковані в «Записках о Южной Руси» тематично можна поділити на дві групи: історичні та соціально-побутові. Основна їх кількість (одинадцять) належать до історичних, серед яких і «невольницькі», які автор, як уже було сказано, поділяє на «плачи» і «славословия».

Спочатку звернемося до дум історичних. Хронологічно найдавнішою із опублікованих у збірці є «Дума-сказание о морском походе старшего князя-язычника в Христианскую Землю». Вона була записана Шишацьким-Іллічем від «старухи»-Гуйдиhi і передрукована Кулішем із «Черниговских Губернских Ведомостей», де мала назву

«Сказка про Бога-Посвистача». П.Куліш, проаналізувавши зміст твору, не погодився з такою назвою і дав свою. Казкою у першому виданні твір названо очевидно через досить поширений прозовий вступ до поетичної частини, який починається у казковому стилі: «Старий люде кажуть, що колись були люде зовсім не таки, як тепереньки: були, кажуть, и великии и гонкии так, що одна нога, примірно сказать, нам по плече досягала, а в наших хатах тепереньки їм и жить би не по мірі» [5, с. 172-173]. У творі казковий не лише початок, а й кінцівка:

Я там була,
Мед-вино пила,
По бороді тепло,
Да в роті не було.
З барилечка горілочка буль-буль,
А нашим ворогам сім дуль! [5, с. 178]

М.Костомаров не погоджується з П.Кулішем стосовно питання про час створення цього тексту. Видавець вважає, що вона «сучасна самій події, в ній оспіваній, і лише з плином часу втратила місцями давні форми: забуваючи їх потроху, співці могли замінити втрачені слова і вирази відповідними їм із сучасної мови...» [4, с. 64] Пізніше була поставлена під сумнів автентичність цього тексту, та й до «думового епосу» за окремими ознаками його не зовсім можна віднести.

Всі інші історичні думи, опубліковані в “Записках о Южной Руси», хронологічно належать до різних періодів козаччини. До найдавніших із цієї групи автор відносить «Думу о смерти козака-бандуриста», записану О.Афанасьєвим між Пирятином і Прилуками і попередньо надруковану в збірнику А.Метлинського «Народные Южнорусские Песни». Переказуючи текст думи, дослідник прагне довести, що не лише сліпі були в давнину українськими “рапсодами», адже в думі зображено козака, який вийшов із бою на зраненому коні, з поламаним ратищем, “без шаблі булатної” і, ледве живий, ділить свою тугу з “бандурою подорожною». Отже, бандура, як і люлька, була для багатьох козаків необхідною приналежністю, а не випадковістю; козак звертається до неї, як до найближчої істоти, з якою і по смерті розлучатися не хоче:

Кобзо ж моя, дружино вірная,
Бандуро моя мальованная!
Де ж міні тебе діти?
А чи у чистому степу спалити?
И попільць по вітру пустити?

А чи на могилі положити?
Нехай буйний вітер по степах пролітає,
Струни твої зачіпає,
Смутнесенько, жалібнесенько грає-виграває [5, с. 187-188].

Таке трепетне ставлення бандуриста до свого інструмента збереглося і в пізніші часи. Хоч і пише Куліш, що «тепер же такі козаки між козаками “измельчали», через перехід діяльній сили народного духу в інший клас суспільства; бандури їх розкололись на щепки, і вони – якщо відчують в собі музичні здібності – стають весільними музикантами на скрипках і басах» [5, с. 189], але відношення до бандури проступає уже в словах, якими часто підписаний поширений на Україні портрет козака Мамає:

Струни мої золоті! Заграйте мні стиха,
Ачей козак нетяжище позабуде лиха... [5, с. 192]

Як наслідок із факту про те, що бандура в козацькі часи була приналежністю козака, а не тільки сліпого кобзаря, впливає, що і творцями дум часто були козаки. Яскравим свідченням цього є слова П.Куліша про те, що героїчні думи, оскільки є детальним описом самих битв, переправ, всіх операцій війни, складені очевидцями, які спостерігали за ходом подій і самі були учасниками військових справ, а не сліпими кобзарями. Їм же, на думку дослідника, належать тільки думи повчальні, моралізовані.

Ставлення до бандури не змінилося і у тих поодиноких сліпих співців, що були сучасниками дослідника. П.Куліш записав дуже цікаву розповідь від кобзаря Ригоренка з Харківської губернії Богодухівського повіту про те, як він в молодості купив у одного запорожця бандуру. Кобзар розлучався з нею через крайню убогість і “голосив по ній», як по мертвому: «Ти ж була моєю втіхою..., ти ж розважала мене у всякій пригоді. Багато людей вельможних, багато лицарства славного і всякого народу православного слухали твоїх пісень! Де ти не бувала, якої пригоди не дознала? Чи раз же ти мою голову и з шинку визволяла? Чи раз же ти в заставі лежала, та й нігде ж ти не застряла! А тепер довелось міні с тобою розлучатись, за чотирі карбованіі рублі тебе в чужі руки оддавати та й по вік вішний, може, тебе не видати» [5, с. 199]. Чим не яскравий зразок відданості та любові?

Не менш цікавою є “Дума о козаке Голоте», записана П.Кулішем від Архипа Никоненка з-під Оржиці. Як зазначає автор, в “Записках...” вона була опублікована вперше. Дума відбиває історичні події, що відбувалися в другій половині XVI ст.,– заселення

козаками земель у гирлі Дунаю. Деякі дослідники вважають її одним із варіантів думи «Козак Нетяга» (всього відомо 6 варіантів). Найповнішим визнано варіант, записаний П.Кулішем. Різні думки існують і стосовно образу козака Голоти. Більшість дослідників дотримуються думки, що ця особа не історична, а образ збірний. Але, наприклад, І.Каманін в монографії «Українські богатирі козацької доби» намагався довести, що йдеться про Іллю Голоту, який був спільником та полковником Богдана Хмельницького і загинув у поході на Литву у 1648 році [3, с. 8].

Тематично подібною з «Думою про козака Голоту» є «Дополненная дума о Гандже Андыбере», записана Ніговським від кобзаря Ригоренка. Варіант цієї думи був зафіксований і П.Кулішем та опублікований у збірці А.Л.Метлинського. Але дослідник відзначає, що «Ніговський відкрив досить важливий варіант цієї думи, в якому багато місць написані сильніше, ніж в речитативі Андрія Шута. Зате він слабший в цілому і в ньому втрачена основна думка «рапсодії» – ворожнеча військової черні до дуків, які захопили в свої руки кращі землі й пасовиська» [5, с.200]. Тому П.Куліш, посилаючись на те, що дума Андрія Шута вже повністю опублікована, синтезує обидва варіанти, доповнюючи кращими, на його думку, місцями із варіанту Ригоренка, а ті частини з цього варіанту, які не ввійшли в доповнення, публікує в «Приложениях». Отже, ми маємо змогу порівняти варіанти, хоч, можливо, краще було б подати обидва варіанти паралельно повним текстом, адже ми по суті маємо штучно створений П.Кулішем третій варіант думи, що фрагментарно об'єднує два народні.

До найдавніших дум козацьких часів (кінець XV – поч. XVI ст.) відносять і опубліковану у збірці, записану від того ж таки Архипа Никоненка, «Думу о бегстве трех братьев из Азова». Ця дума надрукована у різних збірниках і має дуже багато варіантів, як зазначає М.Пазяк у статті «Поетика народних дум, її джерела і традиції», понад п'ятдесят [7, с. 31]. За змістом розв'язки варіанти цієї думи можна поділити на три групи: 1) коли гине тільки найменший брат; 2) коли гине найменший і найстарший брат, якого після повернення додому громада засуджує до смерті за бездушність; 3) коли гинуть в дорозі усі троє братів. Варіант Никоненка належить до третьої групи: менший брат гине на Осаур-могили від трьох напастей:

...одно безвіддя,

Друге безхліб'я,

Трете те, що тихий вітер з ніг валяє [5, с. 37].

А середульшого та старшого братів
...Турки-яниченки із-за могили напали, –
Постріляли, порубали,
Коні з добиччу назад у город, у Туреччину позавертали [5, с.
42].

Дуже важливим є те, що в думі моральний мотив переважає над історичним. Загибель двох старших братів сприймається як кара Божя за їхню черствість та егоїзм. Можна припустити, що «Дума про втечу трьох братів з Азова» була складена кимось із козаків-невільників, бо, як пише М.Пазяк у згаданій статті, «він мусив добре знати життя невольників у Туреччині і самому Азові та всі особливості втечі звідти, не кажучи вже про те, що з надлюдською ширістю і трагізмом описати втечу невольників могла тільки людина, що зазнала такого сама» [7, с. 31-32].

Не менш моралізована і «Дума о буре на Чёрном море». Час її створення припадає на кінець XVI – поч. XVII ст. – період цілого ряду вдалих козацьких походів по Чорному морю. В основі сюжету лежить покарання за зневагу до «отця-матки», віра в Бога та силу материнської молитви.

«Щасливою знахідкою» називає Куліш «Думу о козацкой жизни», записану Ніговським від Ригоренка, яка була передана йому запорожцем, у котрого він купив бандуру. За своїм характером це твір дуже рідкісний. Можливо, не один козак на Січі чи в поході пожалів за привітною хатою та вірною дружиною, яку залишив одну, але не кожен насмілювався б навіть признатися про це товаришам-лицарям, не те що описати свій душевний стан у думі. Зміст твору сконцентровано у двох його перших рядках:

Не один козак сам собі шкоду шкодив,
Що від молодой жінки у військо ходив [5, с. 215].

До категорії «плачи» фольклорист відносить невольницьку «Думу о Марусе Богуславке», записану Ніговським від Ригоренка. Багато дослідників вважають, що Маруся Богуславка, як і козак Голота – не історична особа, а узагальнений образ дівчини-полонянки, яка, прийнявши мусульманську віру, прижилася в турецькій неволі, «потурчилась, побусурменилась, для роскоши турецької, для лакомства нещасного!», але, користуючись довір'ям чоловіка і владою, визволяє своїх співвітчизників з неволі. Ця героїня, «дівка бранка, Маруся, попівна Богуславка», дуже нагадує образ Роксолани (Насті Лісовської з Рогатина).

До одного історичного періоду (часів Хмельниччини) належить дві думи, записані П.Кулішем від Андрія Шута: «Дума о Белоцерковском мире и о войне с поляками» та «Дума о Жидовских откупах и о войне из-за них». Вони тематично подібні і являють собою народний погляд на описані історичні події, лише в першій опозицію козакам складають «Ляхи», а в другій – «Жиди». В «Думе о Белоцерковском мире...» ясно висловлено народне незадоволення Білоцерківською угодою, після якої поляки відчували себе повними господарями на Україні, і як результат – повстання під проводом Хмельницького та славна перемога козаків. Це не єдиний варіант думи. В «Содержании» видавець наголошує на важливих відмінностях думи Андрія Шута «порівняно із списком п. Мурзакевича, друкованого в третьому збірнику п. Максимовича, стр. 74» [5, с. XXV]. В «Думе о Жидовских откупах...» йдеться про інший переможний похід Богдана Хмельницького. Розгнівило козаків, що «Жиди» взяли на відкуп всі козацькі шинки, шляхи, церкви і навіть річки.

Тематично об'єднує ці обидві думи записана Ніговським від Ригоренка «Дума о победе под Корсунем». У першій її частині поляки з козаками «ще й пива не зварили, А вже козаки Хмельницького з Лягами барзо посварили», а в другій – «тогда Ляхи чогось догадались, на Жидів нарикали...» – і по суті передаються події, описані в «Думе о Жидовских откупах». В кінці йдеться про те, як козакі і «Жидів» і «Ляхів» перемагали. Ці та деякі інші факти наштовхують дослідників на думку про неавтентичність зазначених творів

Текст «Думы о победе под Корсунем», опублікований в «Записках о Южной Руси», певною мірою штучно створений самим П.Кулішем з двох народних варіантів, оскільки у зносі (1) зазначено: «Початок цієї думи (до 9 вірша), забутий Ригоренком, взятий мною із варіанта п. Копитько, надрукованого в «Сборнике Украинских песен» М.Максимовича (стр.67)» [5, с. 223]. Автор має на увазі збірник М.Максимовича 1849 року видання.

Заслугують на увагу і опубліковані у збірці соціально-побутові думи: «Дума о вдове и трех сыновьях» і «Дума о сестре и брате».

«Думу о вдове и трех сыновьях» Куліш записав від Архипа Никоненка і наголошує, що в цьому варіанті є відмінності «проти дум, вміщених у збірнику

п. Метлинського» [5, с. XXV]. Тематично вона частково нагадує «Думу о буре на Черном море». Лише театр подій перенесено з моря

на батьківське подвір'я, і вся увага сконцентрована на неповазі трьох синів до матері та силі материнського прокляття.

Отже, як бачимо, думи, опубліковані в «Записках о Южной Руси» П.Куліша є цікавими варіантами і заслуговують на глибоке текстологічне дослідження. М.Костомаров писав, що думи, «вміщені у «Записках о Южной Руси» про втечу трьох братів, про козака Голоту, про вдову і її синів, про сестру і брата, про чорноморську бурю і Феська Ганжу Андибера зосереджують в собі такі важливі відмінності проти відомих варіантів, що, звичайно, любителі народної поезії будуть вітати їх як нові явища» [4, с. 63]. Особливо думи історичні можуть дати спеціалістам чимало нетрадиційного і цінного матеріалу стосовно зображуваних у них подій та народного погляду на ці події.

Загалом думи аналізуються П.Кулішем не тільки і не стільки зі сторони текстологічних особливостей (хоч і цього аспекту автор не оминає), скільки з точки зору унікальності їх творення, виконання і взагалі кобзарства як суспільно-культурного явища. Такий аналіз був важливим кроком у продвиганні різнобічного теоретичного осмислення «думового епосу» на теренах української фольклористики.

Література

1. Дмитренко М. Українська фольклористика другої половини XIX століття: школи, постаті, проблеми. – 383 с.
2. Дмитренко М. Українські народні думи: термін і дефініція // Міфологія і фольклор. – 2008. - № 1. – С. 20-27.
3. Каманін І. Українські богатирі козацької доби. – К., 1913. – 22 с.
4. Костомаров Н. Записки о Южной Руси. Издал П.Кулиш. Том I. 1856 года // Отечественные записки. – 1857. – Т.СХII. - № 6.
5. Кулиш П. Записки о Южной Руси. В двух томах. Составление и издание Пантелеймона Кулиша. – К.: Дніпро (Репринтное издание 1856-1857 гг.). – Т.1. – 324 с.; Т.2 – 356 с.
6. Максимович М. Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. – М.: В типографии Августа Семена при императорской медико-хирургической академии, 1927.
7. Пазяк М. Поетика народних дум, її джерела і традиції (на матеріалі варіантів “Думи про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі») // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство: Матеріали Міжнарод. наук. конф., присвяч. пам'яті Ф.Колесси та А.Лорда.– К., 1997.– Ч.ІІ. 8. Письма к Остапу Вересаю П.А.Кулиша и Л.М.Жемчужникова//Киевская Старина. – 1904. – Т.LXXXIV, кн. 2, февраль.
9. Франко І.Я. Жіноча неволя в руських народних піснях // Повне зібрання творів у 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1980. – Т.26. – С. 210-253.
10. Франко І.Я. Зібрання творів у 50-ти томах. – К.: Наукова думка, 1980. – Т.41.
11. Шевченко Т. Автобіографія. Щоденник. Вибрані листи // Тарас Шевченко. Твори в п'яти томах. – Т.5. – К.: Дніпро, 1985.